

typisch
Tynaarlo

OMGEVINGSEFFECT RAPPORTAGE (OER)

OMGEVINGSVISIE TYNAARLO 2020-2040

COLOFON

Deze omgevingseffect rapportage is uitgevoerd door Rob van Vliet, Weusthuis Associatie te Groningen.

In opdracht van de gemeente Tynaarlo

Vries, december 2022

Inhoudsopgave

COLOFON.....	2
1. WET RO: PLAN-MER	4
2. OMGEVINGSWET: VAN PLAN-MER NAAR OER.....	5
3. DUURZAAMHEIDSDOELEN OMGEVINGSVISIE TYNAARLO	7
4. VERKENNING 12 DUURZAAMHEIDSTHEMA'S	10
4.1. GEZONDE EN VEILIGE INRICHTING LEEFOMGEVING	10
4.2. INCLUSIEVE WOONOMGEVING EN TOEGANKELIJKE VOORZIENINGEN	10
4.3. DUURZAME EN VEILIGE MOBILITEIT VOOR IEDEREEN	11
4.4. WAARDEVOLLE LEEFOMGEVING EN AANTREKKELIJK VESTIGINGSKLIMAAT.....	12
4.5. WEERBAARHEID TEGEN KLIMAATVERANDERING EN RAMPEN	13
4.6. SCHONE ENERGIE VOOR IEDEREEN EN TEGENGAAN KLIMAATVERANDERING	13
4.7. DUURZAME WERKGELEGENHEID VOOR IEDEREEN	14
4.8. CIRCULAIRE ECONOMIE EN DUURZAME INFRASTRUCTUUR	15
4.9. DUURZAME LANDBOUW EN GEZOND VOEDSEL VOOR IEDEREEN	15
4.10. GEZONDE ECOSYSTEMEN EN BIODIVERSITEIT	16
4.11. SCHOON WATER EN DUURZAME DRINKWATERVOORZIENING.....	16
4.12. GEZONDE LEEFOMGEVING: GOEDE MILIEUKWALITEIT	17
5. OMGEVINGSEFFECTEN KEUZE OPTIES OMGEVINGSVISIE	19
5.1. LEEFBAARHEID EN VOORZIENINGEN.....	19
5.2. WONEN.....	20
5.3. ECONOMIE	22
5.4. MOBILITEIT	23
5.5. LANDSCHAP, NATUUR EN BIODIVERSITEIT	24
5.6. ENERGIETRANSITIE EN KLIMAATADAPTATIE	25
5.7. RECREATIE EN TOERISME	26
6. CONCLUSIES	28
BIJLAGE 1: UITWERKING 12 THEMA'S IN SUBDOELEN.....	30

1. Wet RO: Plan-MER

Huidig beleid

Het bestaande wettelijk kader (WRO en Milieuwet) voorziet in een **PlanMER-plicht** voor structuurvisies, indien de visie ontwikkelingen mogelijk maakt die boven de drempelwaarde uitkomen, zoals genoemd in de C- en D-lijst van het Besluit m.e.r. Bijvoorbeeld: m.e.r. plicht geldt bij de bouw van 2000 woningen of meer in een aaneengesloten gebied, een bedrijventerrein van meer dan 75 ha, een stedelijke ontwikkeling van meer dan 100 ha of een windturbinepark van meer dan 10 windmolens.

Voor een structuur/omgevingsvisie gelden drie mogelijke PlanMER opties:

- **m.e.r.-plicht** bij ontwikkelingen boven drempelwaarde C-lijst,
- **m.e.r.-beoordeling** bij ontwikkelingen boven drempelwaarde D-lijst,
- **vormvrije m.e.r.-beoordeling** indien geen ontwikkelingen boven de drempelwaarde van de C of D lijst worden voorzien.

Bij een vormvrije m.e.r.-beoordeling gaat het er om dat wordt onderzocht of de voorziene ontwikkelingen wel of geen belangrijke nadelige milieueffecten hebben.

Voor de omgevingsvisie van Tynaarlo geldt dat er geen sprake zal zijn van m.e.r.-plichtige ontwikkelingen (C-lijst Besluit m.e.r.), ook ontwikkelingen die om een m.e.r.-beoordeling vragen (D-lijst Besluit m.e.r.) zijn niet aan de orde. Daarom zou volgens de thans geldende wetgeving hooguit een vormvrije m.e.r.-beoordeling van toepassing kunnen zijn. Echter: we hebben te maken met nieuwe RO-wetgeving in de vorm van de Omgevingswet. De omgevingsvisie van Tynaarlo zou moeten passen binnen dat nieuwe wettelijke kader van de Omgevingswet. Daarom hebben we er voor gekozen te onderzoeken welke eisen de nieuwe Omgevingswet stelt aan milieueffect beoordeling van een gemeentelijke omgevingsvisie.

2. Omgevingswet: van Plan-MER naar OER

De Omgevingswet neemt de bestaande milieuwetgeving als uitgangspunt, maar geeft wel een aanscherping van beleid. Dat wordt mede ingegeven door Europese regelgeving en heeft als doel veel bewuster om te gaan met milieueffecten. In de Omgevingswet is gekozen voor een algemene omschrijving van de Plan-MER-plichtige plannen en programma's in plaats van de huidige limitatieve lijst met plannen (kolom 3, bijlage Besluit m.e.r.). Een Plan-MER is, net als nu, verplicht als het plan/programma kaderstellend is voor m.e.r.-(beoordelings)-plichtige besluiten of als een *Passende beoordeling* moet worden gemaakt op grond van de Wet natuurbescherming.

De **Wet milieubeheer** regelt de m.e.r.-procedure en de inschakeling van de Commissie. Het Besluit m.e.r. beschrijft welke activiteiten m.e.r.-plichtig zijn.

Milieueffectrapportage is verplicht bij een plan als:

- het plan kaders stelt voor activiteiten in het plangebied waarvoor volgens de Wet milieubeheer een project-m.e.r. of een m.e.r.-beoordeling verplicht is,
- of als de ontwikkelingen binnen het plan mogelijk tot significante gevolgen leiden voor Natura 2000-gebieden waardoor een *Passende beoordeling* nodig is.

Om greep te krijgen op de gevolgen van dit aangepaste juridisch kader is door VNG samen met de Commissie m.e.r. een afwegingskader opgesteld voor de omgevingsvisie, onder de titel: "Praktijkproef Afwegingskader Omgevingsvisie" (VNG, 2020). De lijn die bij dit afwegingskader wordt gehanteerd is de volgende: *'volg nu in alle gevallen de m.e.r. beoordeling als basis voor je onderzoek, dan heb je gelijk een gedegen en zorgvuldige aanpak voor je omgevingsvisie te pakken'*. Dus ook als op voorhand geen sprake is van ontwikkelingen die m.e.r.-plichtig zijn. Men ziet de omgevingsvisie als **kaderstellend** voor de ruimtelijke ontwikkelingen en daarom moeten alle geplande ontwikkelingen een milieutoets krijgen en wordt bij voorkeur met alternatieve scenario's gewerkt.

Het leidt er toe dat een m.e.r.-plicht niet alleen geldt als overduidelijk sprake is van het opnemen van een m.e.r.-plichtig project of activiteit, maar ook als de omgevingsvisie het **kader** vormt voor beleid waaruit een dergelijk project kan voortvloeien. In plaats van een Plan-MER stelt men voor om een **Omgevingseffect Rapportage (OER)** op te stellen. Een dergelijke rapportage maakt gebruik van de door de VN opgestelde Global Goals, zoals opgenomen in het handvest van de VN. Het streven is gericht op duurzaamheid in zin van 'brede welvaart', en het zoeken naar een goede balans tussen beschermen en benutten, en sluit nauw aan bij de kernprincipes van de VN-Agenda 2030. Kenmerkend voor een **OER** is:

- Keuze voor volwaardige en brede rol van milieu- en leefomgevingsaspecten met de Global Goals als uitgangspunt.
- Een integrale en op participatie gerichte benadering, waarbij het ruimtelijke en sociaal domein samen optrekken.

Het werken met een Omgevingseffect Rapportage (OER) staat nog in de kinderschoenen. Inmiddels zijn er enkele pilots uitgevoerd (Rotterdam, Katwijk), daarbij zijn de door de VN ontwikkelde Global Goals voor een duurzame ontwikkeling als uitgangspunt genomen. Op basis van de ervaringen uit deze pilots wordt de volgende aanpak voorgesteld door VNG en Commissie m.e.r.:

1. **Formuleer aan de hand van de Global Goals je doelstellingen per gemeente.**
2. **Onderzoek autonome ontwikkelingen, toets deze aan de gestelde doelen en formuleer de opgaven die daaruit voortkomen voor de omgevingsvisie.**
3. **Breng keuzemogelijkheden in beeld en toets deze aan de gestelde doelen.**

Ad. 1. Deze aanpak kan ook voor de omgevingsvisie van Tynaarlo worden gehanteerd. De eerste stap bij het opstellen van een OER vormt het formuleren van duurzaamheidsdoelen. De gemeente heeft aan de hand van vijf pijlers haar duurzaamheidsdoelen geformuleerd. Hoewel daarbij sprake is van een brede invalshoek van duurzaamheid (zie de nota Verkenningen van januari 2021, paragraaf 1.3.1.), mist daarbij de breedte die vanuit het afwegingskader van de VNG wordt voorgesteld. De Global Goals van de VN hebben bijvoorbeeld ook betrekking op het sociaal domein (veiligheid, welbevinden, bewegen, ontmoeten, gezondheid). Daarom kiezen we in deze nota de Global Goals van de VN als uitgangspunt

voor onze analyse en vertalen vervolgens de Global Goals naar de voor de gemeente relevante duurzaamheidsdoelen.

Ad. 2. Per doelstelling kijken we vervolgens in hoeverre de autonome, maatschappelijke ontwikkelingen in de toekomst de gestelde doelen ondersteunen, dan wel dwarsbomen. Als de autonome maatschappelijke ontwikkelingen dwars staan op de gestelde doelen dat vraagt dat om ingrepen van de overheid en het formuleren van ruimtelijk beleid.

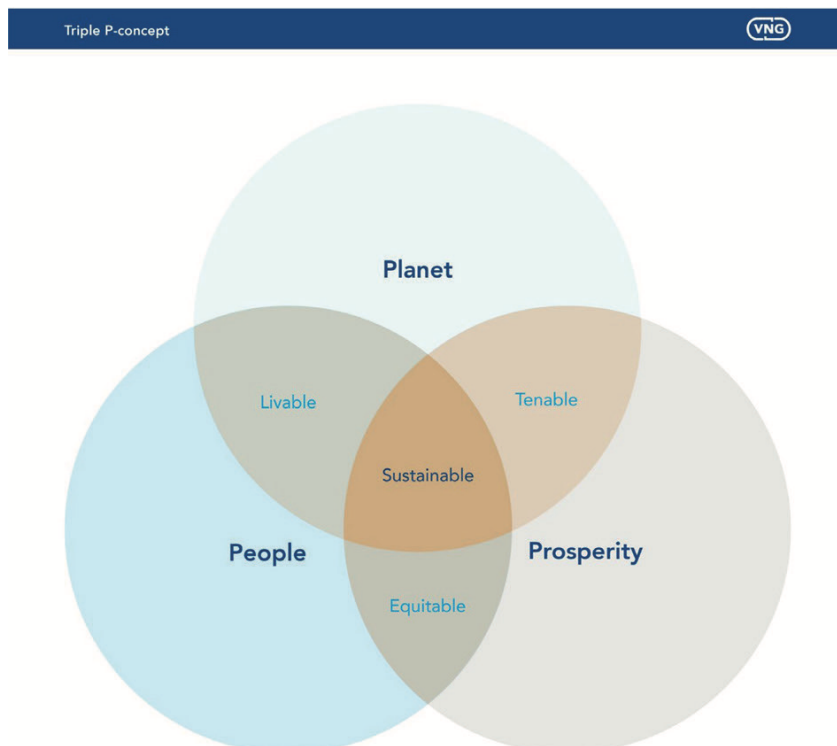
Ad. 3. In de Discussienota (januari 2021) hebben we op basis van de uitgevoerde verkenningen gesprekstema's geformuleerd die duidelijkheid moeten geven over de gewenste beleidsrichting. Bij het beoordelen van de verschillende keuzerichtingen is het van belang te bepalen wat de milieueffecten zijn van de verschillende keuzeopties. In deze nota zullen we al deze keuzes toetsen aan de gestelde duurzaamheidsdoelen.

3. Duurzaamheidsdoelen Omgevingsvisie Tynaarlo

De Omgevingswet kent drie overkoepelende maatschappelijke doelen: duurzame ontwikkeling, bewoonbaarheid van het land en beschermen en verbeteren van het leefmilieu. De omgevingsvisies van rijk, provincies en gemeenten moeten schetsen hoe deze overkoepelende doelen op een gebalanceerde, integrale wijze tot hun recht komen. Het streven naar duurzaamheid in zin van 'brede welvaart', en het zoeken naar een goede balans tussen beschermen en benutten, sluit nauw aan bij de kernprincipes van de VN-Agenda 2030, verwoord in het zgn. Bruntland rapport (1987): *'Duurzame ontwikkeling is een ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden zonder het vermogen van de toekomstige generaties om in hun eigen behoeften te voorzien in gevaar te brengen.'*

In het Bruntland rapport wordt expliciet voortgebouwd op het principe van evenwicht en gelijkwaardigheid tussen de sociale, ecologische en economische pijlers, dat al sinds de jaren '80 centraal staat in het mondiale denken over duurzaamheid. Een veel gebruikte visualisatie van dit concept laat meerdere raakvlakken zien tussen sociale, ecologische en economische waarden, ofwel de Triple P.

De drie overkoepelende maatschappelijke doelen die in de omgevingswet worden genoemd, moeten een vertaalslag krijgen in de omgevingsvisie. De omgevingsvisie dient een integraal karakter te hebben, wat inhoudt dat niet op één van deze hoofddoelen mag worden geoptimaliseerd ten koste van een andere. De bedoeling is juist om een evenwicht te bereiken en waar mogelijk te verbinden. Waar in figuur 1 twee van de pijlers elkaar raken vindt integratie plaats tussen een aantal deelgebieden – verschillende beleidsvelden of sectoren – van duurzame ontwikkeling. Van integrale duurzame ontwikkeling is sprake op het raakvlak van de drie hoofddoelen: hier wordt met alle aspecten rekening gehouden.

Figuur 1. Triple P concept: People-Planet-Prosperity

Vanuit dit kernprincipe heeft in de VN-Agenda 2030 een uitwerking plaatsgevonden in 17 duurzaamheidsdoelen. Deze 17 Sustainable Development Goals (Global Goals) van de VN sluiten nauw aan bij de maatschappelijke opgaven in Nederland, zie figuur 2.

Figuur 2. 17 duurzame ontwikkelingsdoelstellingen, zoals geformuleerd door de VN.

In de door VNG en Commissie M.e.r. uitgevoerde praktijkproef *Afwegingskader Omgevingsvisie*¹ is onderzocht of en hoe de Global Goals gebruikt kunnen worden als praktisch afwegingskader voor het opstellen en gebruiken van de omgevingsvisie. De conclusie is dat de Global Goals een bruikbaar kader vormen, maar er is wel een nadere operationalisering nodig voor het gebruik door gemeenten in relatie tot de omgevingsvisie. Met deze vertaalslag kan een afwegingskader met de Global Goals als afwegings- en ordeningsprincipe helpen om tot innovatieve, geïntegreerde en toekomstbestendige keuzes te komen. Dit afwegingskader is meer dan een checklist, die aangeeft of aan alle aspecten is gedacht. Het is ook meer dan een selectie-instrument achteraf, dat helpt om af te wegen tussen gescheiden belangen en waarden, zoals het afwegen van financieel rendement tegen natuur of sociale waarden. Het instrument helpt vooral om vooraf richting te geven aan oplossingen en visies.

Het gebruik van de Global Goals geeft een breder perspectief op de leefomgeving weer. Maar niet alle aspecten van de 17 Global Goals hebben betrekking op de fysieke leefomgeving. Op basis van een analyse van de 17 Global Goals en hun 169 subdoelen is het VNG gekomen tot een selectie van 47 Global Goal-subdoelen die een relevante connectie hebben met de leefomgeving in Nederlandse gemeenten². Voor sommige van deze 47 Global Goal-subdoelen, bijvoorbeeld op het gebied van water, energie en natuur, is de relatie met de fysieke leefomgeving direct zichtbaar. Ook als het gaat om het 'sociale' thema gezondheid wordt inmiddels breed ingezien dat de gezondheid van mensen positief kan worden beïnvloed door doelbewuste ingrepen in de leefomgeving, zoals groen in de stad, autovrije wandel- en fietsroutes of trimcircuits. Ook heeft de milieukwaliteit van lucht, water en bodem een directe relatie met gezondheid. Soms echter is de relatie tussen doelen in het sociale domein en de leefomgeving minder direct zichtbaar, maar wel van belang. Dit geldt bijvoorbeeld voor opgaven op het gebied van inclusiviteit. Global Goal-subdoel 10.2 is: *“De sociale, politieke en economische inclusie van iedereen mogelijk maken”*. Niet iedereen zal daarbij meteen denken aan het omgevingsbeleid. Maar goede randvoorwaarden in de fysieke leefomgeving, zoals passende woningen voor iedereen,

¹ Praktijkproef Afwegingskader Omgevingsvisie vanuit de perspectieven milieueffectrapportage en Global Goals. VNG, Den Haag, 2020.

² De Global Goals in het gemeentelijk beleid. Een handreiking voor Nederlandse gemeenten. VNG, Den Haag, 2020.

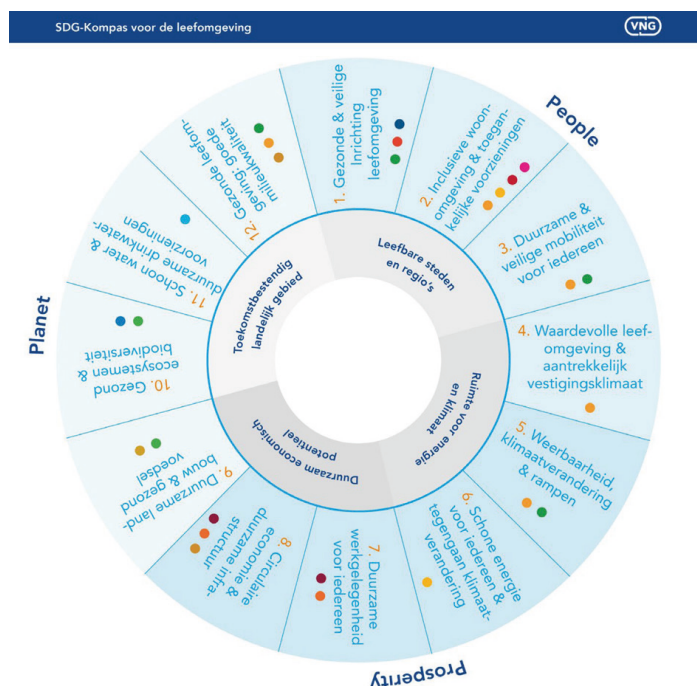

uitnodigende ontmoetingsplekken en toegankelijke openbare ruimte, gebouwen en openbaar vervoer zijn noodzakelijk voor de realisatie van dit subdoel.

De 47 subdoelen met ruimtelijke relevantie zijn vervolgens in de VNG studie geclusterd tot 12 thema's die goed aansluiten bij de terminologie van de Omgevingswet en het decentrale omgevingsbeleid. Samen bieden zij een brede en veelzijdige beschrijving van de leefomgeving. Op deze manier kunnen de Global Goals van de VN een getrapte vertaling krijgen naar een afgewogen en afwegingskader voor een gemeentelijke omgevingsvisie.

Het betreft de volgende 12 op de leefomgeving gerichte hoofdthema's:

1. Gezonde en veilige inrichting van de leefomgeving
2. Inclusieve woonomgeving en toegankelijke voorzieningen
3. Duurzame en veilige vervoerssystemen voor iedereen
4. Waardevolle leefomgeving en aantrekkelijk vestigingsklimaat
5. Weerbaarheid tegen klimaatverandering en rampen
6. Schone energie voor iedereen en tegengaan klimaatverandering
7. Duurzame werkgelegenheid voor iedereen
8. Circulaire economie en duurzame infrastructuur
9. Duurzame landbouw en voedselvoorziening
10. Gezonde ecosystemen en biodiversiteit
11. Schoon water en duurzame drinkwatervoorziening
12. Gezonde leefomgeving: goede milieukwaliteit

Figuur 3. De door de VNG samengestelde 12 duurzaamheidsthema's geplaatst in het Triple-P diagram. De gekleurde puntjes verwijzen naar de 17 duurzaamheidsdoelen van de VN.

De 12 duurzaamheidsthema's zullen we hier, conform de richtlijnen van de Commissie m.e.r. en de VNG gebruiken bij deze Omgeving Effect Rapportage ten behoeve van de omgevingsvisie Tynaarlo. Dat doen we door elk thema nader te onderzoeken op de effecten op de ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente Tynaarlo. Daartoe maken we per thema een globale analyse van de autonome maatschappelijke ontwikkelingen en geven vervolgens aan in hoeverre die ontwikkelingen zouden moeten leiden tot ruimtelijke ingrepen en specifieke beleidsinzet.

4. Verkenning 12 duurzaamheidsthema's

4.1. Gezonde en veilige inrichting leefomgeving

Een gezonde en veilige inrichting van de leefomgeving vormt een belangrijke doelstelling voor het ruimtelijk beleid van de gemeente. In de bijlage is de doelstelling uitgewerkt in subdoelen, deze zijn voor de omgevingsvisie van de gemeente Tynaarlo belangrijke aangrijpingspunten voor de inrichting van de openbare ruimte.

Het uitgevoerde leefbaarheidsonderzoek en de inzichten verkregen via social media en gespreksrondes (zie ook de Participatienota van febr. 2021) leiden tot de conclusie dat dit voor de inwoners van de gemeente een belangrijk thema is. Velen hechten aan een goed onderhouden openbare ruimte en zien op dat punt ruimte voor verbetering. Een (verkeers-)veilige inrichting van de openbare is eveneens een belangrijk aandachtspunt. Evenals het belang van de openbare ruimte voor ontmoeten, bewegen en verblijven.

Figuur 4. Verwachte autonome ontwikkeling in de kwaliteit van de openbare ruimte: neutraal.

We zien geen autonome maatschappelijke ontwikkelingen bij dit thema die een bedreiging vormen voor de genoemde doelen. Wel houden we er rekening mee dat het als maatschappelijk aandachtsgebied steeds belangrijker wordt en om extra aandacht van de gemeente en haar inwoners vraagt. Het is dan ook van belang om in de gemeentelijke omgevingsvisie handvatten te bieden voor een inrichting van de openbare ruimte die schoon, heel en veilig is en die uitnodigt bewegen, ontmoeten en verblijven. De gemeente speelt daarbij een belangrijke rol, maar ook de inwoners hebben een verantwoordelijkheid bij het inrichten en beheren van de directe woonomgeving.

Opgave omgevingsvisie: uitgangspunten opnemen voor een inrichting van de openbare ruimte die schoon, heel en veilig is en die uitnodigt tot bewegen, ontmoeten en verblijven.

4.2. Inclusieve woonomgeving en toegankelijke voorzieningen

Het gaat hier om een veelomvattende doelstelling met een reeks subdoelen. Adequate, veilige en betaalbare huisvesting, voldoende en gevarieerde sociale huurwoningen, innovatieve woon-zorg vormen, huisvesting voor statushouders vormen voor de gemeente Tynaarlo belangrijke doelen die samen met de woningbouwcorporaties moeten worden vormgegeven. Maar geen eenvoudige opgave. Door de krappe, overspannen woningmarkt in de regio zien we dat de prijzen van koopwoningen en van particuliere huurwoningen worden opgedreven, waardoor mensen met een beperkt woonbudget zijn aangewezen op de sociale huurvoorraad. Een sociale huurvoorraad die vrij eenzijdig van samenstelling is en die voor een groot deel onvoldoende kwaliteit heeft. Dat feit moet worden gekoppeld aan het gegeven dat de investeringsruimte van de beide corporaties beperkt is. Daardoor zal het niet op korte termijn lukken om de gestelde doelen te bereiken.

Figuur 5. De autonome ontwikkeling in de kwaliteit, de diversiteit en de betaalbaarheid van de woningvoorraad wordt als zorgelijk beoordeeld.

Over de toegankelijkheid en de kwaliteit van voorzieningen in de gemeente, zoals scholen, winkels, zorgvoorzieningen, musea, parken, plantsoenen en speelvoorzieningen, kunnen we een positief oordeel geven. De investeringen in nieuwe integrale onderwijsvoorzieningen werpen haar vruchten af en het accommodatieplan voor de verschillende kernen voorziet in een verdere kwaliteit slag. De winkelcentra zijn of worden verbeterd, zowel qua voorzieningenstructuur, bereikbaarheid als de inrichting van de openbare ruimte. De gemeente Tynaarlo is gezegend met veel groen, speelvoorzieningen, parken, landgoederen, bossen en natuurgebieden.

Bij de inrichting van de openbare ruimte wordt nadrukkelijk rekening gehouden met mensen met een beperking, maar op dit vlak ligt er voor de komende jaren nog wel een opgave voor de gemeente.

Figuur 6. De voorzieningen in de gemeente zijn in de volle breedte van goede kwaliteit en ook de bereikbaarheid is goed. Aan de knelpunten wordt hard gewerkt. We beoordelen de ontwikkelingen op dit punt als positief.

Opgave omgevingsvisie:

- Ruimte bieden voor voldoende, betaalbare en gevarieerde woningen, voor innovatieve woonvormen en voor huisvesting statushouders.
- Ruimte bieden voor een goed bereikbare, kwalitatief hoogwaardige en toekomstbestendige voorzieningenstructuur.

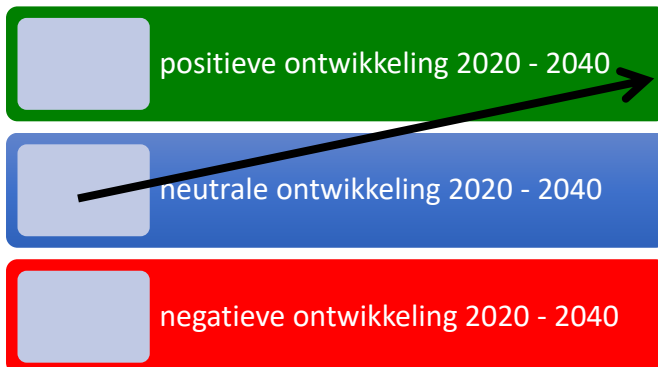
4.3. Duurzame en veilige mobiliteit voor iedereen

Het stimuleren van duurzame mobiliteit staat hoog in het vaandel van de gemeente, de regio, de provincie en het rijk. Fietsverkeer wordt gestimuleerd, o.a. door de aanleg van de doorfietsroute naar Groningen en Assen. Ook staan nieuwe fietsroutes gepand, o.a. van Zuidlaren naar Groningen.

Openbaar vervoer wordt gestimuleerd door creëren van vervoerhubs, daar kunnen fietsers en automobilisten overstappen op snelle busverbindingen met Groningen en Assen. Nieuwe hubs zoals bij De Punt en bij Tynaarlo zorgen voor extra vervoermogelijkheden.

Het gebruik van elektrische auto's wordt gestimuleerd, fiscaal door het rijk en fysiek door het aanbieden van laadpalen.

Een verkeersveilige woonomgeving wordt gestimuleerd door het verkeersluw maken van woonwijken (30 km regiem) en het aanpakken van verkeersonveilige verkeerssituaties. Onze conclusie is dan ook dat de autonoom maatschappelijke ontwikkelingen voor de komende decennia als positief kunnen worden beoordeeld.

Figuur 7. De inspanningen van alle bestuurslagen zijn gericht op verduurzaming van verkeer en vervoer, de autonoom maatschappelijke ontwikkeling beoordelen we dan ook positief.

Opgave omgevingsvisie: faciliteren duurzame mobiliteit door aanleg fietspaden, een verkeersveilige woonomgeving en een toekomstbestendige openbaar vervoerstructuur.

4.4. Waardevolle leefomgeving en aantrekkelijk vestigingsklimaat

De maatschappelijke ontwikkelingen bij deze (sub)doelen (zie bijlage 1) geven een positief beeld. Aan de ruimtelijke kwaliteit van de dorpen in de gemeente is en wordt hard gewerkt. Het beschermen van cultureel en natuurlijk erfgoed is goed geborgd. Mede door de druk op de woningmarkt wordt er stevig geïnvesteerd in woningen en overige gebouwen. Leegstand is minimaal. Behoud en herstel van landschappelijke kwaliteit wordt geborgd via bestemmingsregelingen. Nieuwe ontwikkelingen zoals rond het Zuidlaardermeer, het Hunzedal en de Onlanden zorgen voor nieuwe waardevolle natuur en landschapsbehoud.

Aandachtspunt vormt wel het risico van leegstaande boerderijen en bedrijfspanden in het landelijk gebied. Via een rood voor rood regeling wordt leegstand tegengegaan.

Via de bestaande natuurnetwerken (NNN) wordt gewerkt aan nieuwe ecologische verbindingzones, al wordt deze inzet deels weer te niet gedaan door de voortgaande vershraling van de landbouwgebieden, wat ten koste gaat van de biodiversiteit.

Al met al zien we voor de komende decennia een positieve ontwikkeling in de kwaliteit van de leefomgeving en in het vestigingsklimaat.

Figuur 8. Positieve beoordeling autonome ontwikkelingen leefomgeving en vestigingsklimaat.

Opgave omgevingsvisie: vastleggen, beschermen en waar mogelijk uitbouwen van de landschappelijke en ruimtelijke kwaliteit, de NNN structuur en de Natura 2000 gebieden.

4.5. Weerbaarheid tegen klimaatverandering en rampen

Er is de laatste decennia hard gewerkt aan het opvangen van overvloedige hoeveelheden water. Het inrichten van waterretentie gebieden, zoals de Onlanden en het Hunzedal, draagt daar aan bij. Ook het herinrichten van beekdalen helpt daarbij. De grootste zorg voor de komende tijd is vooral het tegengaan van verdroging op de hoger gelegen zandgronden. Het is zaak (regen)water langer vast te houden zodat het grondwaterpeil zich kan herstellen.

Voor het opvangen van overvloedig regenwater in de dorpen worden stress-testen uitgevoerd en worden passende maatregelen voorzien. Door het groene karakter van de dorpen in Tynaarlo is sprake van een natuurlijke bescherming tegen hittegolven. Toch blijft ook de hitte stress op veel plaatsen binnen de gemeente een aandachtspunt, denk aan nieuwe wijken, zoals Ter Borch. De aanplant van bomen vormt dan ook een belangrijk aandachtspunt.

Als we kijken naar de autonome ontwikkelingen op het gebied van klimaatverandering zijn er vooral zorgen op het gebied van verdroging en daling grondwaterpeil. Het algemene beeld is desondanks gematigd positief.

Figuur 9. De gemeente Tynaarlo is door haar ligging en groene structuren minder gevoelig voor klimaatverandering, maar er zijn wel zorgen om de voortgaande verdroging van hoger gelegen zandgronden.

Opgave omgevingsvisie: maatregelen en ontwerppunten opnemen die verdroging van hoger gelegen zandgronden voorkomen en die hittestress voorkomen.

4.6. Schone energie voor iedereen en tegengaan klimaatverandering

De gemeente werkt binnen haar mogelijkheden aan de gestelde doelen (zie bijlage 1) voor energie- en warmtetransitie. De gemeente levert aan bijdrage aan de regionale energiestrategie (R.E.S.) door particulieren te stimuleren zonnepanelen te plaatsen op de daken, door ruimte te bieden voor het plaatsen van kleine windmolens en door ruimte te bieden voor ca. 200 ha aan zonnevelden. Naast het opwekken van hernieuwbare energie zet de gemeente in op het besparen van energie, onder andere via de warmtetransitie, door particuliere woningbezitters, corporaties en bedrijven aan te zetten tot energiebesparende maatregelen. Bij nieuwbouw wordt ingezet op energie neutrale woningen. Ook via duurzame mobiliteit wordt een bijdrage geleverd aan energiebesparing.

Opgave omgevingsvisie: strategie ontwikkelen, ruimte bieden en ontwerppunten formuleren voor het realiseren van ca. 200 ha zonnevelden tot 2040.

Figuur 10. De autonome ontwikkelingen op het gebied van energie- en warmte transitie beoordelen we als positief.

4.7. Duurzame werkgelegenheid voor iedereen

In de omgevingsvisie worden de voorwaarden gecreëerd voor een duurzame ontwikkeling van de werkgelegenheid. Daarvoor worden de volgende maatregelen voorzien:

- ruimte voor de ontwikkeling van bedrijven zoveel mogelijk op bestaande locaties;
- verbeteren bestaande bedrijventerreinen, samen met gebruikers, met speciale aandacht voor de groenstructuur;
- leegstaande bedrijfslocaties, schoollocaties en dergelijke her-ontwikkelen, waar mogelijk tot woningbouw;
- bedrijventerreinen goed ontsluiten voor duurzame vormen van vervoer (fiets en openbaar vervoer);
- verbeteren ruimtelijke kwaliteit winkelcentra en zorgen voor een toekomstbestendige mix van voorzieningen;
- zorgdragen voor goede woon-werkvoorzieningen en combinatie wonen en werken mogelijk maken;
- stimuleren duurzaam toerisme, upgrade verwaarloosde huisjesterreinen, beperken voorzieningen in overbelaste gebieden, stimuleren recreatievoorzieningen in delen van de gemeente met weinig recreatieve druk (Hunzedal en westzijde gemeente).

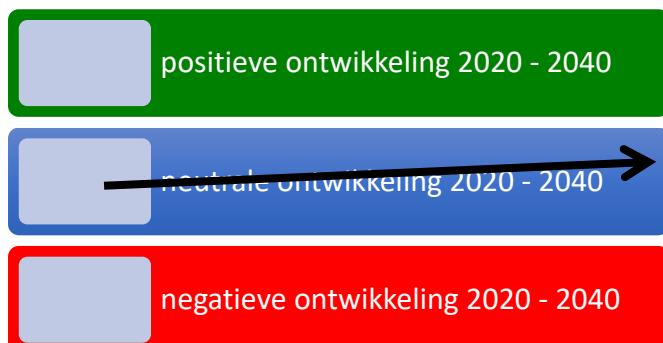
Figuur 11. De autonome ontwikkelingen op het gebied van duurzame werkgelegenheid beoordelen we als neutraal. Met een gerichte inzet in de omgevingsvisie kan een positieve ontwikkeling worden gegenereerd.

Opgave omgevingsvisie: voorwaarden creëren voor een duurzame ontwikkeling van de werkgelegenheid, onder andere door het verbeteren en optimaal benutten van bestaande bedrijventerreinen, her-ontwikkelen vrijkomende locaties en stimuleren duurzaam toerisme.

4.8. Circulaire economie en duurzame infrastructuur

Het streven naar circulaire economie en duurzame infrastructuur past binnen de door de gemeente geformuleerde doelen. Scheiding van afvalstromen wordt met succes gestimuleerd, evenals het hergebruik van grondstoffen. Milieuvervuiling wordt tegengegaan door het stellen van strikte randvoorwaarden bij bouw- en milieuvergunningen. Circulaire of kringlooplandbouw wordt via overleg met de landbouwsector gestimuleerd en waar nodig gefaciliteerd.

De gemeente streeft naar een zo hoog mogelijke aantal aansluitingen op het glasvezelnetwerk.

Figuur 12. De autonome ontwikkelingen op het gebied van circulaire economie en duurzame infrastructuur beoordelen we als neutraal.

Opgave omgevingsvisie: ruimte bieden aan en ontwerputgangspunten formuleren voor circulaire economie.

4.9. Duurzame landbouw en gezond voedsel voor iedereen

De gemeente Tynaarlo onderschrijft het streven naar duurzame landbouw en voedselproductie. De autonome ontwikkelingen zijn op dit vlak niet positief. We zien de laatste decennia een voortgaande intensivering en schaalvergroting in de landbouw en daarmee gepaard gaand en toename van de uitstoot van stikstof en fosfaat. Tegen deze ontwikkeling is recent een halt toegeroepen. Het rijk zet in op kringloop landbouw en biedt landbouwbedrijven die willen stoppen een financiële compensatie.

De rol van de gemeente bij het realiseren van duurzame landbouw is beperkt. We stimuleren in samenspraak met de provincie en de landbouwsector kringlooplandbouw, zoals bij de boermarkte Zeijen. Over de rol die de omgevingsvisie daarbij kan spelen zijn we nog in overleg met de provincie.

De actieve inzet van alle overheidslagen bij elkaar en van de agrarische sector leiden er toe dat we voor de komende decennia wel een positieve autonome ontwikkeling zien.

Figuur 13. We zien voor de komende decennia een gematigd positieve ontwikkeling in de richting van een verduurzaming van de landbouw.

Opgave omgevingsvisie: faciliteren kringloop landbouw.

4.10. Gezonde ecosystemen en biodiversiteit

Wereldwijd, landelijk en ook plaatselijk staat de biodiversiteit onder druk. Onderzoek toont aan dat het met de soortenrijkdom in het Natura 2000 gebied van de Drentse Aa nog meevalt. Dankzij de ingrepen in dit gebied en het natuurbeheer zien we daar een gunstige ontwikkeling van natuur en biodiversiteit. Positief zijn ook de ontwikkelingen in de gebieden die zich de laatste decennia tot natuur hebben kunnen ontwikkelen, zoals de Eelder- en Peizermeden en delen van het Hunzedal.

Daar staat tegenover dat de biodiversiteit in de agrarische gebieden in het algemeen sterk achteruit is gegaan (Compendium voor de Leefomgeving, RIVM, CBS, WUR 2020). Landelijk onderzoek, zie de Verkenningnota, toont een forse afname van de soortenrijkdom op het gebied van flora en fauna (vooral vlinders, bijen, akker- en weidevogels), onder andere door het verdwijnen van kruidenrijke graslanden en groenstructuren, zoals houtwallen. Ook de verdroging van de hoger gelegen zandgronden heeft een negatief effect op de biodiversiteit.

Figuur 14. De autonome ontwikkelingen op het gebied van natuur, landschap en biodiversiteit zijn dus wisselend, naast de nodige positieve ontwikkelingen ook sterk negatieve ontwikkelingen. De balans van de geschetste ontwikkelingen is vooralsnog niet positief. Het ombuigen van deze negatieve balans vormt een maatschappelijke opgave waar overheden, bedrijfsleven en individuele inwoners een rol spelen.

De rapporten van de Commissie Remkes maken duidelijk dat de uitstoot van stikstof en fosfaat een negatief effecten heeft op de natuur en specifiek op de biodiversiteit.

De gemeente, maar ook individuele bewoners, proberen de biodiversiteit te verbeteren door het inrichten van kruidenrijke bermen en een aangepast maaibeleid.

De Kaderrichtlijn Water is er op gericht om de kwaliteit van het oppervlakte water te verbeteren. Daar zijn en worden met name door het waterschap belangrijke stappen gezet tot verbetering. De visie op de ontwikkeling van het Hunzedal, het Zuidlaarmeer en het Paterswoldse Meer dragen bij aan een betere waterkwaliteit.

Opgave omgevingsvisie: de rol die de omgevingsvisie in dit krachtenveld kan spelen is van groot belang:

- beschermen van landschappelijke waarden en van natuurgebieden;
- programma's ontwikkelen voor het versterken van de ruimtelijke en landschappelijke kwaliteit, zoals de aanplant van houtwallen, bossen en andere groenstructuren;
- kaders stellen voor de uitstoot van stikstof en fosfaat;
- ruimtelijke visie op de ontwikkeling van nieuwe natuur, verbeteren van de waterkwaliteit en waterretentie om uitdroging te voorkomen.

4.11. Schoon water en duurzame drinkwatervoorziening

Er is de laatste decennia hard gewerkt door alle betrokken overheden om te voldoen aan de Kaderrichtlijn Water (2000). Deze inzet heeft er voor gezorgd dat de kwaliteit van het oppervlakte water aanmerkelijk is verbeterd. Belangrijke stappen zijn ook gezet in het langer vasthouden van het Drentse beekwater, zoals bij de Drentse Aa, Eelderdiep en de Hunze. Dat voorkomt verdroging en moet zorgen voor een betrouwbare drinkwatervoorziening. Ook voor de komende decennia zijn programma's in

ontwikkeling om de waterkwaliteit te verbeteren, het water langer vast te houden en verdroging tegen te gaan, zoals bij het Paterswoldse Meer, het Zuidlaardermeer en het beekdal van de Hunze.

Figuur 15. De uitgevoerde projecten en de programma's die voor de komende decennia zijn gepland leiden tot een positieve beoordeling van de ontwikkeling van de waterkwaliteit en de drinkwatervoorziening.

4.12. Gezonde leefomgeving: goede milieukwaliteit

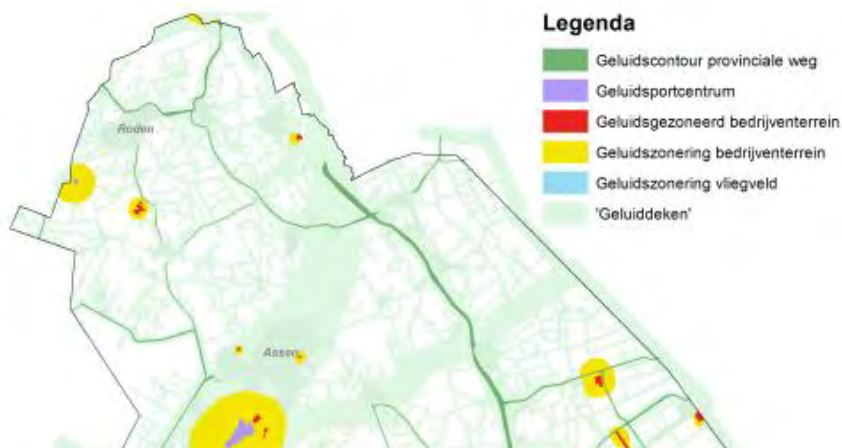
Voor een gezonde leefomgeving en goede milieukwaliteit zijn veel factoren van belang, zoals blijkt uit bijlage 1, thema 12. Naast de in de hiervoor reeds behandelde thema's zijn de volgende aspecten van belang: luchtkwaliteit, geluid, geur, bodemvervuiling, chemisch afval en gebruik gifstoffen.

Al deze aspecten zijn in de Plan-MER van de provinciale omgevingsvisie in beeld gebracht. Zoals bijvoorbeeld in de bijgevoegde kaart van de geluidsbelasting. Duidelijk wordt dat de gemeente vooral te maken heeft met hoge geluidsbelasting bij de provinciale en rijkswegen en bij het vliegveld Eelde. Deze belasting blijft binnen de gestelde randvoorwaarden. Dat geldt ook voor de luchtkwaliteit en de geurbelasting. In het algemeen kan worden gesteld dat de kwaliteit van de genoemde milieuaspecten in de gemeente positief beoordeeld kunnen worden. Wat niet wegneemt dat er specifieke aandachtspunten zijn, zoals fijnstof door houtstook, het verspreiden van gifstoffen bij akkerbouw en bloementeel en de luchtkwaliteit rond snelwegen. De bekende locaties met bodemvervuiling zijn inmiddels allen gesaneerd (klopt dat?).

Figuur 16. De gemeente Tynaarlo beschikt over een gezonde leefomgeving. We voorzien een neutrale ontwikkeling voor de komende decennia.

Geluidbelastingen

Figuur 17. Geluidbelasting Noord-Drenthe, bron: Plan MER Omgevingsvisie Provincie Drenthe.

5. Omgevingseffecten keuze opties omgevingsvisie

In dit hoofdstuk willen de belangrijkste discussiepunten die bij de totstandkoming van de omgevingsvisie van Tynaarlo aan de orde zijn, tegen het licht houden en beoordelen op hun effecten op de omgeving. Bij het beoordelen van de omgevingseffecten kiezen we weer de brede benadering, gebaseerd op de Global Goals van de VN. De in hoofdstuk 4 en bijlage 1 genoemde 12 thema's worden ook hier gebruikt om de verschillende keuze opties voor de omgevingsvisie te beoordelen:

Thema nr.	beleidsdoelen
1.	Gezonde en veilige inrichting leefomgeving
2.	Inclusieve woonomgeving en voorzieningen
3.	Duurzame, veilige vervoerssystemen voor iedereen
4.	Leefomgeving, natuur, landschap en biodiversiteit
5.	Weerbaarheid bij klimaatverandering en rampen
6.	Schone energie tegengaan klimaatverandering
7.	Duurzame werkgelegenheid voor iedereen
8.	Circulaire economie, en duurzame infrastructuur
9.	Duurzame landbouw en voedselvoorziening
10.	Gezonde ecosystemen en biodiversiteit
11.	Schoon water en duurzame drinkwatervoorziening
12.	Gezonde leefomgeving, goede milieukwaliteit

De Discussienota Omgevingsvisie Tynaarlo (januari 2021) bespreekt de verschillende keuze opties die we in de volgende paragrafen zullen toetsen op hun omgevingseffecten.

5.1. Leefbaarheid en voorzieningen

In de discussienota zijn op het thema leefbaarheid en voorzieningen zes discussiethema's opgevoerd:

1. sociaal-maatschappelijke voorzieningen:

De onder a, b, en c genoemde discussiepunten raken vooral de leefomgevingsthema's die te maken hebben met een gezonde en veilige inrichting van de leefomgeving (thema 1) en met de inclusieve samenleving (thema 2). Om de gestelde omgevingsdoelen zo goed mogelijk te bereiken moeten we streven naar het zoveel mogelijk beperken van de verschraling van het voorzieningenniveau in de kleine kernen, het ondersteunen van relevante sociaal-maatschappelijke voorzieningen en kiezen voor maatwerk per dorp. Dat resulteert in de volgende opstelling van de schuifjes.

a.	De verschraling van het voorzieningenniveau tegengaan door ruimte te bieden voor nieuwbouw van woningen in de kleine kernen.		Accepteren dat voorzieningenniveau in de kleine kernen beperkt is. Nieuwbouw van woningen ter ondersteuning van voorzieningen niet gewenst.
b.	De gemeente ondersteunt de sociaal-maatschappelijke voorzieningen in de dorpen die gericht zijn op ontmoeting, zoals dorpshuizen.		Het in stand houden van sociaal-maatschappelijke voorzieningen, zoals dorpshuizen, is een verantwoordelijkheid van de dorpen zelf.

c.	Kiezen voor generieke uitgangspunten voor de gemeente als geheel (maatschappelijke voorzieningen, openbare ruimte, BIOR, OV, veiligheid etc.)		Kiezen voor maatwerk per kern, samen met inwoners.
----	---	--	--

2. inspelen op vergrijzing:

De keuzeopties bij dit thema raken vooral de doelstelling van een inclusieve samenleving (thema 2). Bij die doelstelling (zie ook bijlage 1, thema 2) past het om samen met stakeholders actief in te spelen op de vergrijzende samenleving en om te zorgen voor levensloopbestendige woningen in de nabijheid van voorzieningen. Ook de inrichting van de openbare ruimte vraagt om aandacht: zorg voor rollatorvriendelijke inrichting die uitnodigt tot verblijven en ontmoeten. Dat leidt tot de volgende positionering van de schuifjes:

a	Samen met stakeholders actief inspelen op vergrijzende samenleving (voorzieningen, woningen, openbare ruimte, sociaal, zorg).		Bestaande regelingen van betrokken organisaties en stakeholders zijn voldoende.
b	Nieuwbouw levensloopbestendige woningen bij voorzieningencentra		Aanpassen bestaande woningen met voorzieningen voor ouderen.

3. concentratie in voorzieningencentra:

Met een concentratie van voorzieningen, zowel de commerciële als de sociaal-maatschappelijke, realiseren we een meer toekomstig bestendige centra en tevens een meer inclusieve samenleving: oud en jong ontmoeten elkaar in de centra bij een breed aanbod aan voorzieningen.

Concentratie van maatschappelijke en culturele voorzieningen in het centrumgebied.		Spreiding maatschappelijke en culturele voorzieningen over de woonwijken
--	--	--

Conclusie: de keuze opties op het gebied van leefbaarheid, vergrijzing en voorzieningen hebben uitsluitend effect op de onder de thema's 1 en 2 genoemde doelstellingen. Het in stand houden en versterken van het voorzieningen niveau en het inspelen op vergrijzing door het aanbieden van levensloopbestendige woningen en een inrichting van de openbare ruimte die is afgestemd op mensen met een beperking, draagt bij aan een inclusieve samenleving.

5.2. Wonen

Voor het thema wonen zijn zes keuze opties opgevoerd, die hebben te maken met de omvang van het woningbouwprogramma, met de woningbouwtypologie en met de locatiekeuze. Voor het toetsen van deze keuzeopties aan de gestelde omgevingsdoelen zien we raakvlakken met verschillende doelen,

zoals thema 2 (inclusieve woonomgeving), thema 4 (leefomgeving en landschap), thema 6 (energie/warmtetransitie), thema 7 (werkgelegenheid) en thema 8 (circulaire economie).

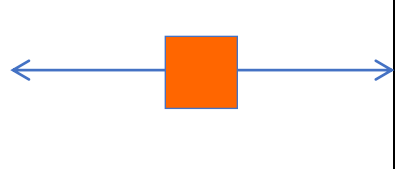
De toetsing van de verschillende woningbouwopties aan de omgevingsdoelen leidt tot de volgende conclusie:

Een omvangrijk woningbouwprogramma zorgt voor ondersteuning van de bestaande voorzieningen en kan een bijdrage leveren aan een meer inclusieve samenleving, zeker als gekozen wordt voor de bouw van levensloopbestendige woningen in de bestaande kernen. Veel woningen bouwen in de drie grote kernen kan tevens een positief effect hebben op duurzame mobiliteit (gebruik openbaar vervoer en fiets). Ook levert een omvangrijker woningbouwprogramma een (bescheiden) bijdrage aan de warmtetransitie, omdat nieuwe woningen in principe energieneutraal worden gebouwd. De keuze voor een omvangrijk woningbouwprogramma heeft wel gevolgen voor het landelijk gebied. Bij een woningbouwmodel van meer dan 600 woningen in de komende tien jaar zal moeten worden uitgeweken naar locaties aan de rand van de dorpen Eelde-Paterswolde, Zuidlaren, Vries en eventueel Tynaarlo. In dat geval zijn ingrepen in het landschap, de natuur en de biodiversiteit niet te voorkomen. De gevoeligheid voor natuur en landschap speelt in het bijzonder bij Eelde-Paterswolde, daarom wordt daar op basis van de omgevingsanalyse een voorkeur gegeven aan bouwen in de bestaande kern. De voor- en nadelen van een omvangrijk woningbouwprogramma voor de omgevingskwaliteit moeten zorgvuldig worden afgewogen. Er is geen sprake van een eenduidige beoordeling.

Het handhaven van sociale huurwoningen in de kleine kernen heeft een positief effect op de inclusiviteit van de samenleving. Een integrale aanpak van de sociale huurvoorraad van matige kwaliteit kan een positief effect hebben op de inrichtingskwaliteit van de openbare ruimte en op de inclusiviteit van de samenleving.

Deze conclusie leidt tot de volgende positionering van de schuifjes:

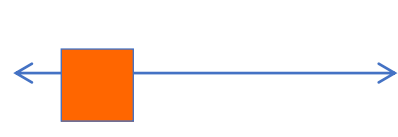
1. Omvang bouwprogramma gemeente:

Bouwen voor overloop vanuit Groningen en daarnaast voldoende woningen voor eigen inwoners - trendscenario: 1015 woningen of meer?		Focus op de bouw van woningen voor de woningvraag vanuit de eigen gemeente. Geen nieuwe woningbouwlocaties - midden-scenario: 625 woningen of minder?
---	---	---

2. Verdeling bouwprogramma over de kernen:

2.	Nieuwbouwprogramma gemeente en corporaties evenwichtig verdelen over grote en kleine kernen.		Nieuwbouwprogramma gemeente en corporaties concentreren in de grotere kernen.
3.	Bij woningbouwprogramma accent op Eelde-Paterswolde (volgen woonvoorkeur)		Vanwege beperkte mogelijkheden in Eelde-Paterswolde accent op Vries en Zuidlaren

3. Inzet bij Eelde-Paterswolde:

Eelde-Paterswolde: Accent op bouwen binnen de bestaande kern, actief grondbeleid.		Naast locaties in bestaande kern het ontwikkelen van nieuwe uitleglocaties aan de randen van de bebouwde kom.
---	--	---

4. Huurwoningen kleine kernen:

Corporaties moeten de huurwoningen in de kleine kernen behouden, verbeteren en eventueel uitbreiden		Accepteren dat huurwoningen in de kleine kernen worden verkocht.
---	--	--

5. Woningtypologie:

Accent op de bouw van levensloopbestendig woningen voor kleine huishoudens. Tevens bouwen voor doorstroming.		b. Accent op grote gezinswoningen (vrijstaand en 2/1 kap). De trend volgen conform onderzoek Companen.
--	--	--

6. Herstructurering sociale woningvoorraad:

Sloop en nieuwbouw oudere huurwoningen: gemeente en corporatie werken samen aan herstructurering van de wijk, ieder vanuit hun eigen rol. Waar mogelijk de particuliere voorraad meenemen bij warmtetransitie.		Verantwoordelijkheid voor aanpak oudere huurwoningen primair bij de corporaties. Gemeente houdt zich afzijdig.
--	--	--

5.3. Economie

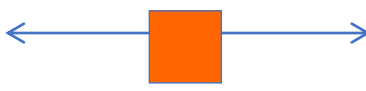

Bij het beleidsveld economie richten we ons hier vooral op de bedrijfsterrein gebonden bedrijvigheid. De belangrijkste vraagstukken zijn hier:

- wel of niet voorzien in de behoefte aan nieuwe bedrijventerreinen voor het lokale bedrijfsleven;
- hoe te zorgen voor een kwaliteitsimpuls bij de bestaande bedrijventerreinen.

Bij de afweging van de in de Discussienota opgenomen keuzes vindt een beoordeling plaats aan de van de volgende thema's (zie bijlage 1): duurzame mobiliteit (thema 3), leefomgeving, natuur en landschap (thema 4), energietransitie (thema 6), duurzame werkgelegenheid (thema 7), circulaire economie (thema 8) en gezonde leefomgeving (thema 12).

De aanleg van een nieuw bedrijventerrein zal ten koste gaan van het landschap en mogelijk van kwaliteiten op het gebied van natuur en biodiversiteit. Het kan ook leiden tot extra verkeersstromen en belasting van het bestaande wegennet. De kwaliteit van de leefomgeving kan door de extra verkeersbewegingen en mogelijk door geuremissie of fijnstof worden beïnvloed. Het ontwikkelen van een nieuw bedrijventerrein kan daarentegen leiden tot extra werkgelegenheid, en door de bouw van nieuwe bedrijfspanden kan een bijdrage worden geleverd aan energietransitie. De mogelijkheid om een nieuw bedrijfsgebouw te realiseren kan betekenen dat leegstand ontstaat op de verlaten locatie, waardoor op die plek de kwaliteit van de leefomgeving achteruit gaat. Het kan ook zijn dat het verplaatsen van een bedrijf juist leidt tot minder overlast voor de directe (woon)omgeving omdat het bedrijf overlast veroorzaakt voor de omgeving. Vanuit het belang van een circulaire economie zal het beter benutten van bestaande bedrijfsvestigingen vrijwel altijd gunstiger uitpakken dan nieuwbouw. Vanuit die overweging verdient het ook de voorkeur bestaande bedrijven te verbeteren, leegstand tegen te gaan en de kwaliteit van de openbare ruimte te verbeteren. Daarbij past het om te streven naar een groene uitstraling.

Conclusie: vanuit de diverse criteria kunnen we niet tot een eenduidige beoordeling komen van de effecten van een nieuw bedrijventerrein op de leefomgeving. Die eenduidigheid is er wel bij het beoordelen van de noodzaak tot verbetering van bestaande terreinen. Dat leidt tot de volgende schuifjes:

Ruimte reserveren voor een nieuw bedrijventerrein voor lokaal gebonden bedrijven, op basis van de vraag in de afgelopen decennia.		Geen nieuw bedrijventerrein. Investeren in bestaande terreinen. Nieuwe vestigingen naar elders.
Herstructurering verouderde bedrijventerreinen onder verantwoordelijkheid bedrijfsverenigingen		Actieve inzet overheden bij herstructurering bedrijventerreinen, in nauwe samenwerking met bedrijfsleven.

5.4. Mobiliteit

Het gemeentelijk beleid zet in op duurzame mobiliteit. Die inzet betekent: investeren in betere fietsinfrastructuur, wandelpaden en bereikbaarheid per openbaar vervoer. Dit beleid past in de geformuleerde doelen voor de leefomgeving. Op enkele punt moet echter wel een afweging worden andere doelstellingen, zoals op het gebied van natuur en landschap. Dat geldt bijvoorbeeld voor de aanleg van doorfietsroutes. De route van Zuidlaren naar Haren/Groningen is vanuit duurzame mobiliteit van groot belang, echter hij doorsnijdt wel een kwetsbaar landschap en maakt mogelijk gebruik van historische zandpaden (zoals in de Appelbergen). Daarom wordt voorgesteld een tracé studie uit te voeren waarin de belangen van een snelle fietsroute en het landschap zo goed mogelijk worden geborgd.

Aansturen op tracéstudie doorfietsroute Zuidlaren-Haren		Geen behoefte aan doorfietsroute Zuidlaren – Haren
---	--	--

De eveneens geplande doorfietsroute Zuidlaren – Vries is vanuit een duurzame mobiliteitsdoelen van minder groot belang en bovendien moeten er nogal wat woningen en bomen wijken voor de aanleg van deze route.

Aansturen op tracéstudie doorfiets-route Zuidlaren-Vries langs N386		Geen behoefte aan doorfietsroute Zuidlaren-Vries langs N386
---	--	---

Het openbaar vervoer is voor de doelstellingen op het gebied van duurzame mobiliteit van groot belang. Bij het Ov-systeem van de toekomst draait het om vervoerhubs op de hoofdlijnen van OV. Bij die vervoerhubs vindt de overstap plaats van fiets, taxi of auto op de buslijnen naar Groningen en Assen. Het netwerk van vervoerhubs is in ontwikkeling. Voor de kernen Vries, Tynaarlo, Zeegse, Oudemolen en Taarlo is een vervoerhub bij de A28 van belang, daar kan men overstappen op de buslijnen tussen Assen en Groningen. Om dat in goede banen te leiden is een reconstructie van de aansluitingen op de A28 nodig, zodat de busstop zo weinig mogelijk tijd kost. Bijkomend voordeel is dat veel compacter kruispunt ontstaat.

Geen hub of knooppunt, huidige situatie handhaven. Model a.		Ontwikkeling vervoer hub bij knooppunt A28/N386. Model b.
---	--	---

De kwaliteit van de woonomgeving wordt mede bepaald door de verkeersveiligheid. Alle woonbuurten binnen de gemeente kennen een 30-km regiem. De vraag die hier aan de orde is of ook voor de

hoofdwegen die verkeerssnelheid gewenst is. Er lijkt vanuit de omgevingskwaliteit veel voor te zeggen, mits de inrichting van deze hoofdwegen ook zo kan worden vormgegeven dat 30km een logische snelheid is.

Huidige verkeerssituatie handhaven (wijkontsluitingswegen 50 km en in de woonbuurten 30 km).		De bebouwde kom in alle dorpen volledig 30 km, ook de wijkontsluitingswegen.
--	--	--

5.5. Landschap, natuur en biodiversiteit

Voor het toetsen van de gemeentelijke beleidsinzet ten aanzien van natuur, landschap en biodiversiteit maken we gebruik van veel van de in bijlage 1 opgenomen thema's en de bijbehorende subdoelen: gezonde en veilige inrichting leefomgeving, natuur, landschap en biodiversiteit, weerbaarheid bij klimaatverandering, duurzame werkgelegenheid en landbouw, gezonde ecosystemen, schoon water, gezonde leefomgeving.

Alle omgevingsdoelen zoals genoemd in bijlage 1 zijn gericht op:

- een actieve inzet van gemeente en stakeholders om te investeren in landschap en groenstructuur;
- zorgvuldige inpassing van nieuwe initiatieven in het landschap;
- versterken van natuur en biodiversiteit door het creëren van nieuwe natuur en een zorgvuldig (berm)beheer van de openbare ruimte;
- stimuleren duurzame, kringloop landbouw en het terugdringen van uitstoot stikstof en fosfaat;
- uitkoop landbouwbedrijven die veel stikstof uitstoten en die willen stoppen;
- aanplanten nieuwe bospercelen, houtwallen en groen in de woonomgeving;
- vasthouden van beekwater, zowel in de beekdalen als in de hoger gelegen zandgronden.

De urgente om deze doelen te realiseren zijn groot. Bij de afwegingen met andere belangen speelt met name de financiële middelen en het belang van de agrarische sector. Bij die afweging gaan de schuifjes bij de volgende keuzeopties in de richting van een maximale inzet op natuur, landschap en biodiversiteit.

Gemeente en stakeholders zetten actief in op herstel karakteristieke elementen landschap en investeren in groenstructuur (bossen en houtwallen).		Beschermen bestaande karakteristieke elementen. Geen actieve inzet gemeente op herstel groenstructuren.
--	--	---

Nieuwe initiatieven alleen toestaan als ze op een natuurlijke manier kunnen worden ingepast in het landschap en de kwaliteit van het landschap versterken.		Ruimte voor nieuwe initiatieven, ook als dat ten koste gaat van de kwaliteit van het landschap. Wel inzetten op compensatie elders.
--	--	---

Versterken natuur en biodiversiteit door nieuwe natuur te ontwikkelen. Bij voorkeur in landschappelijk minder aantrekkelijke gebieden.		Beperken inzet gemeente tot Natura 2000 en NNN. Geen verdere uitbreiding natuurgebieden.
Beperken uitstoot stikstof en fosfaat door stimuleren kringloop landbouw via actieve gebiedsgerichte aanpak door gemeente en stakeholders.		Passieve houding gemeente. Overstap naar kringloop landbouw is een zaak van de sector en de individuele landbouwbedrijven.
Gemeente neemt actieve houding aan bij aanwijzen gebieden die in aanmerking komen voor uitkoop vrijkomende landbouwbedrijven. Actief grondbeleid.		Stikstof- en fosfaatbeleid is zaak van provincie en rijk. Geen actief (grond)beleid gemeente.
Actieve inzet gemeente bij verbeteren biodiversiteit door bosaanplant, nieuwe natuur en inrichting en beheer openbare ruimte.		Rol gemeente bij versterken biodiversiteit beperkt tot eigen openbare ruimte.
Verdroging actief tegengaan via gebiedsgericht beleid en actieplan gemeente en waterschap		Geen actieve inzet gemeente t.a.v. beperken verdroging

5.6. Energietransitie en klimaatadaptatie

Via de Regionale Energiestrategie doet de gemeente actief mee aan de energietransitie. Een van de centrale thema's vormt het opwekken van duurzame energie via zonnepanelen, op daken, op restlocaties en mogelijke ook op landbouwgrond. Naast zonnepanelen op de daken is nog ca. 200 ha aan zonnevelden nodig om in 2050 energieneutraal te kunnen zijn.

Hoewel energietransitie op zichzelf een belangrijk thema is bij de in bijlage 1 opgenomen doelstellingen, zien we toch een duidelijke spanning met andere doelen die te maken hebben met de leefomgeving, zoals natuur, landschap, biodiversiteit, duurzame landbouw, gezonde ecosystemen en kwaliteit leefomgeving. Dit dilemma komt terug in de discussiethema's zoals die zijn opgenomen in de Discussienota. Daarbij is onder andere de keuze aan de orde voor verspreid gelegen kleine zonnevelden of het opnemen in de omgevingsvisie van enkele grote zonnevelden. Het beoordelen van deze keuze aan de hand van de omgevingscriteria is niet eenvoudig. Eigenlijk dragen beide opties niet echt bij aan de doelen op het gebied van natuur, landschap, biodiversiteit, duurzame landbouw, kwaliteit leefomgeving en gezonde ecosystemen. Wat wel helpt is als de voorwaarden waaronder zonnevelden kunnen worden aangelegd zo scherp worden gesteld dat wel een bijdrage aan enkele van deze doelen wordt geleverd. Bijvoorbeeld door voldoende ruimte tussen de zonnepanelen te houden kan de biodiversiteit worden versterkt en door de zonnevelden in te pakken in een robuuste groenstructuur kan een bijdrage aan de vergroening van het landschap worden geleverd.

Voor de bouw van grote windmolens is de ruimte binnen de gemeente beperkt. Voor de gebieden waar wel windmolens kunnen worden geplaatst, geldt dat de impact op landbouw, natuur, biodiversiteit beperkt is, maar de molens hebben wel een negatief effect op het landschap en de leefomgeving. De beoordeling eindigt dan ook onbeslist. De beoordeling van de omgevingseffecten van de bouw van kleine windmolens valt positief uit.

1.	Zonneparken alleen op een paar in de omgevingsvisie aan te wijzen locaties.		Zonneparken kunnen verspreid worden ontwikkeld binnen de in de omgevingsvisie te benoemen randvoorwaarden. Geen specifieke locaties aanwijzen.
2.	Zonnevelden alleen als het bijdraagt aan de biodiversiteit en de natuur.		Zonnevelden, ook als dat niet direct een bijdrage levert aan het versterken van de biodiversiteit.
3.	Geen ruimte bieden voor grote (200 m.) windmolens.		Grote (200 m.) windmolens niet uitsluiten op de enkele locatie waar deze mogelijk gebouwd kunnen worden. In de omgevingsvisie randvoorwaarden formuleren.
4.	Meer ruimte bieden voor de bouw van kleine windmolens in het landelijk gebied.		Kleine windmolens alleen bij boerenbedrijven in het landelijk gebied (passend in bouw vlak)

5.7. Recreatie en toerisme

Ook de dilemma's op het gebied van recreatie en toerisme toetsen we aan de doelen op het gebied van omgevingskwaliteit. Daarbij gaat het onder andere om de doelen betreffende de leefomgeving, duurzame mobiliteit, natuur, landschap en biodiversiteit, duurzame werkgelegenheid. Het centrale dilemma bij toerisme en recreatie in de gemeente Tynaarlo vormt de druk op de kwaliteit van natuur, landschap en biodiversiteit enerzijds en anderzijds de bijdrage die recreatie en toerisme leveren aan de werkgelegenheid, het voorzieningenniveau en de levendigheid. Bij de afweging tussen de verschillende belangen moeten de verschillen tussen de gebieden binnen de gemeente worden meegewogen. Zo kan worden gesteld dat het Nationaal Park Drentse Aa te maken heeft met een zo hoge recreatieve druk dat het daar omzichtig moet worden omgegaan met het realiseren van voorzieningen die leiden tot meer toerisme. Dit in tegenstelling tot het westelijk deel van de gemeente waar nog voldoende ruimte is voor een toename van het toerisme. Zo kan bij het onderstaande dilemma worden gekozen voor een actieve inzet van de gemeente bij het ontwikkelen van voorzieningen in het westelijk deel van de gemeente, terwijl juist voor het Drentse Aa gebied initiatieven alleen welkom zijn binnen te stellen ruimtelijke voorwaarden.

Actieve inzet gemeente bij ontwikkeling van voorzieningen dag- en verblijfsrecreatie en infrastructuur.		Particuliere initiatieven welkom binnen te stellen ruimtelijke randvoorwaarden. Initiatief bij bedrijfsleven.
---	---	---

Bij de ontwikkeling van de zuidoever van het Zuidlaardermeer (o.a. polder Hoogma) ligt het accent op natuurontwikkeling, in combinatie met kleinschalige recreatieve voorzieningen.

Om de recreatiemogelijkheden in het westelijk deel van de gemeente te bevorderen en daarmee te zorgen voor duurzame werkgelegenheid en voorzieningen, kan worden ingespeeld op de plannen rond de zgn. Koningsas. Een as die loopt van Assen naar Groningen en v.v. met een doorfietsroute, het Noord Willemskanaal en een landgoederenzone. Op die as kunnen fiets- en wandelnetwerken aansluiten die de westzijde van de gemeente ontsluiten en een verbinding leggen met recreatiegebieden rond Norg en Roden.

1.	Recreatieve druk op Drentse Aa verlichten door te investeren in uitbreiden fiets- en voetpaden netwerk Hunzedal en westzijde gemeente.		Recreatieve druk op Drentse Aa niet problematisch. Extra investeren in fietspaden netwerk niet nodig. Initiatief bij de provincie.
2.	Natuurontwikkeling rond zuid- en oostkant van het Zuidlaardermeer combineren met dag recreatieve voorzieningen.		Oevers Zuidlaardermeer ontwikkelen met accent op natuurontwikkeling.
3.	Stimuleren ontwikkelen van kleinschalige vormen van verblijfsrecreatie (B&B, boerencampings) in de hele gemeente.		Nieuwe vormen van kleinschalige verblijfsrecreatie alleen in de rustiger delen van de gemeente: Hunzedal en westzijde gemeente.
4.	Verdere ontwikkeling Koningsas met beide handen aangrijpen. Doorfietsroute aansluiten op fietsroute netwerk. Ruimte voor recreatievoorzieningen. Combineren met vaarrecreatie.		Koningsas biedt onvoldoende perspectief voor verdere ontwikkeling. Doorfietsroute vooral voor woon-werkverkeer.

Ook bij de zandwinplas bij de N386 speelt de afweging tussen het belang van natuur en landschap en dat van werkgelegenheid en voorzieningen. De nabijheid van deze plas ten opzichte van het stroomdal van de Drentse Aa als Natura 2000 gebied zorgt er voor dat de balans doorslaat in de richting van natuur en landschap. Het gebruik van de plas voor het opwekken van zonenergie is past wel binnen de duurzaamheidsdoelen. Ook een wandelroute rond de plas past binnen deze doelstelling.

Omgeving Akenveen en zandwinplas N386 tussen Zuidlaren en Tynaarlo kan zich ontwikkelen tot een nieuw dagrecreatie knooppunt.		Omgeving Akenveen en zandwinplas N 386 tussen Zuidlaren en Tynaarlo ontwikkelt zich tot natuurgebied: versterken biodiversiteit in combinatie met zonnevelden.
---	--	--

6. Conclusies

We hebben in deze notitie onderzocht hoe het staat met de kwaliteit van de leefomgeving in de gemeente Tynaarlo aan de hand van de 12 leefomgevingsthema's zoals die zijn afgeleid van de leefbaarheidsdoelen, Global Goals, van de VN. Daarbij hebben we naar de huidige situatie gekeken en naar de te verwachten ontwikkelingen voor de komende 20 jaar. In onderstaand overzicht is een globale beoordeling van de situatie in Tynaarlo opgenomen.

Thema nr.	Beoordeling situatie gemeente Tynaarlo 2020-2040	beleidsdoelen
1.		Gezonde en veilige inrichting leefomgeving
2a.		Inclusieve woonomgeving
2b.		Voorzieningen
3.		Duurzame, veilige vervoerssystemen voor iedereen
4.		Leefomgeving, natuur, landschap en biodiversiteit
5.		Weerbaarheid bij klimaatverandering en rampen
6.		Schone energie tegengaan klimaatverandering
7.		Duurzame werkgelegenheid voor iedereen
8.		Circulaire economie, en duurzame infrastructuur
9.		Duurzame landbouw en voedselvoorziening
10.		Gezonde ecosystemen en biodiversiteit
11.		Schoon water en duurzame drinkwatervoorziening
12.		Gezonde leefomgeving, goede milieukwaliteit

Figuur . Beoordeling kwaliteit leefomgevingsthema's voor de gemeente Tynaarlo over de periode 2020-2040. Blauw is neutraal: geen grote veranderingen verwacht. Rood is negatief: voor de komende decennia zijn de autonome ontwikkelingen zodanig dat deze doelstelling het gewenste niveau niet haalt. Groen is positief: de autonome ontwikkelingen geven een positief beeld te zien, zodat deze doelstelling ruim wordt gehaald.

De conclusie is gerechtvaardigd dat de gemeente nu en in de komende decennia positief scoort op de kwaliteit van de voorzieningen, op duurzame mobiliteit, op de kwaliteit van de leefomgeving, op weerbaarheid bij klimaatverandering, op energietransitie, op duurzame landbouw en schoon (drink- en oppervlakte)water. Op de thema's gezonde en veilige leefomgeving, duurzame werkgelegenheid, circulaire economie en gezonde leefomgeving zien we de komende decennia niet veel veranderingen.

Uit de analyse komen twee belangrijke zorgpunten naar voren. Allereerst de inclusieve woonomgeving. We zien een kloof ontstaan tussen de gegoede burgerij in vaak dure koopwoningen en de inwoners die zijn aangewezen op de sociale huur sector, waaronder statushouders. Een groot deel van de sociale huurvoorraad heeft onvoldoende woonkwaliteit en een matig energielabel. De hoge energielasten leiden bij deze groep tot "energie-armoede". De huurwoningen van matige kwaliteit staan bovendien in buurten met een cumulatie van problemen, armoede, werkloosheid, scholingsachterstand, criminaliteit, eenzaamheid e.d. Hier ligt voor de omgevingsvisie een duidelijke opgave om tot verbetering van de woonsituatie voor deze inwoners te komen, samen met corporaties en de sociale beleidssector.

Een tweede zorgpunt dat voorkomt uit de uitgevoerde analyse betreft de sterke afname van de biodiversiteit en de achteruitgang van gezonde ecosystemen. Deze zorgelijke ontwikkeling heeft te maken met de emissie van stikstof en fosfaat door het verkeer, de landbouw en de industrie, binnen de gemeente, maar ook en vooral van elders. Daarnaast zien we een voortgaand proces van intensivering van de landbouw, wat er toe leidt dat steeds meer kruidenrijke graslanden worden omgezet in raaigras, mest van elders wordt uitgereden op aangekochte graslanden en gebruik van kunstmest en verdelgingsmiddelen (o.a. bij de bloemteelt) neemt toe. Ook de ontwikkeling van nieuwe woonwijken, bedrijventerreinen, infrastructuur dragen niet bij tot het verbeteren van de biodiversiteit. Om deze negatieve ontwikkeling te keren zal in het kader van de omgevingsvisie ruimtelijk beleid moeten worden geformuleerd dat gericht is op het verbeteren van de biodiversiteit: stimuleren kringlooplandbouw, aanplant bossen en houtwallen, aanleg nieuwe natuurgebieden en beschermen bestaande natuurgebieden.

Bij het tweede deel van de analyse, hoofdstuk 5, hebben we vervolgens de verschillende discussiethema's, zoals genoemd in de Discussienota van januari 2021, beoordeeld op basis van de 12 omgevingsfactoren. Daardoor werd per discussiethema duidelijk wat de effecten zijn op de leefomgeving van de verschillende keuzeopties. Deze analyse kan behulpzaam zijn bij de bespreking van de verschillende discussiethema's.

Bijlage 1: uitwerking 12 thema's in subdoelen.

Thema 1. Gezonde en veilige inrichting leefomgeving

Directe relatie met thema 2 (wonen), 3 (verkeer), 5 (klimaat), 6 (schone energie), 8 (infrastructuur) 9 (duurzame landbouw), 10 (natuur), 12 (milieukwaliteit)

Global Goal	Subdoel	Beschrijving subdoelen en voorbeelden van relevante aandachtspunten	Score positief/ neutraal/negatief, met onderbouwing
	3.4	<p>(Mentale) gezondheid en welzijn van inwoners bevorderen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Veilige inrichting van openbare ruimte, gebouwen en installaties • Aantrekkelijke openbare ruimte met water en groen in alle wijken • Uitnodigende voorzieningen voor sport, spel, recreatie, wandelen en fietsen • Groene en uitdagende schoolpleinen, ook toegankelijk voor de buurt • Volkstuinen, gedeelde moestuinen, stadslandbouw, daktuinen • Ontmoetingsfuncties in wijken, voldoende afwisseling van functies • Beperking lawaaioverlast en licht-, trillings- of geurhinder 	
	3.5	<p>Preventie en behandeling van misbruik verslavende middelen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Rookvrije omgeving realiseren • Tegengaan alcohol- en sigarettenreclame • Handel in en gebruik van drugs ontmoedigen door goede verlichting, herinrichting of periodieke afsluiting van risicovolle zones • (Preventieve) maatregelen tegen illegale productie 	
	5.2	<p>Geweld tegen vrouwen en meisjes tegengaan</p>	
	16.1	<p>Alle vormen van geweld verminderen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Veiligheid op straat door goede verlichting (zie safe streets) • Risicovolle plekken afsluiten of omvormen, verloedering tegengaan • Voorzien in opvangplekken voor vrouwen en kwetsbare groepen • Aandacht voor ruimtelijke aspecten van mensenhandel en prostitutie 	
			

Thema 2. Inclusieve woonomgeving en toegankelijke voorzieningen

Directe relatie met thema 1 (gezonde en veilige leefomgeving), 3 (mobiliteit), 6 (betaalbare energie), 7 (werkgelegenheid)

Global Goal	Subdoel	Beschrijving subdoelen en voorbeelden van relevante aandachtspunten	Score positief/ neutraal/negatief, met onderbouwing
	11.1	<p>Adequate, veilige en betaalbare huisvesting en basisdiensten voor iedereen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Gevarieerd en gespreid aanbod van passende, goede (huur) woningen voor alle doel- en inkomensgroepen, ook in de binnenstad en kleinere kernen • Behoud en nieuwbouw van voldoende sociale huurwoningen • Ruimte voor innovatieve woon(/zorg)-vormen • Goede bereikbaarheid van dagelijkse voorzieningen als winkels, school, dagbesteding voor ouderen, huisartsenpraktijk, ook voor kleine kernen 	
	11.7	<p>Veilige, toegankelijke, groene openbare ruimtes voor iedereen, vooral voor vrouwen, kinderen, ouderen en inwoners met een beperking.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Toegankelijke openbare ruimte en gebouwen conform VN-verdrag • Toegankelijke trottoirs zonder versperring, met goede verlichting • Bereikbare dagelijkse voorzieningen voor alle doelgroepen • Autoluwe zones rond scholen en voorzieningen • Voldoende openbare toiletten, watertappunten en rustmogelijkheden • (Speel)groen, schaduw en buurtpleinen in alle wijken, water in de stad 	
	4.a	Toegankelijke onderwijsfaciliteiten en veilige, inclusieve leeromgeving	
	4.2	Voorschoolse zorg en opvoeding voor alle kinderen	
	4.7	Educatie voor duurzame ontwikkeling	<ul style="list-style-type: none"> • Passend aanbod van voor- en voerschoolse educatie, onderwijs voor kinderen, jongeren en volwassenen uit alle (doel)groepen • Toegankelijke, gezonde en veilige schoolgebouwen, bibliotheken • Sportvoorzieningen voor kinderen met een handicap • Aanwezigheid van musea, plekken voor natuureducatie, kinderboerderij
	10.2	Sociale, economische en politieke inclusie van iedereen	
	10.7	Goed gepland en beheerd migratiebeleid	<ul style="list-style-type: none"> • Bevorderen van sociale cohesie in wijken via ruimtelijke planning, op basis van goed inzicht in positie kwetsbare groepen • Laagdrempelige ontmoetingsplekken (binnen en buiten) in iedere wijk • Fysieke ruimte bieden voor maatschappelijk en buurtinitiatief • Woonruimte voor statushouders en adequate vluchtelingenopvang • Opvang kwetsbare groepen zoals daklozen • (Gratis) voorzieningen voor buurtsport, cultuur en kunst

Thema 3. Duurzame en veilige mobiliteit voor iedereen

Directe relatie met thema 1 (veilige leefomgeving), 2 (toegankelijke voorzieningen), 4 (vestigingsklimaat), 6 (schone energie), 7 (werk), 8 (infrastructuur)

Global Goal	Subdoel	Beschrijving subdoelen en voorbeelden van relevante aandachtspunten	Score positief/ neutraal/negatief, met onderbouwing
	11.2	<p>Veilige, betaalbare en duurzame vervoerssystemen voor iedereen, met name door uitbreiding van het openbaar vervoer.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bevorderen gebruik openbaar vervoer via multimodale systemen, • P&R-voorzieningen en fietsenstallingen rond (trein) en busstations • Ruimte voor fietsers (snelfietspaden) en voetgangers • Elektrificatie van het mobiliteitssysteem: emissie en geluidshinder beperken • Laadpunten voor elektrische fietsen en auto's • Plaats voor deelauto's en deeltaxi's • Voorrang van tram en bus op autoverkeer 	
	3.6	<p>Aantal doden en gewonden in het verkeer verminderen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Veilige inrichting van straten met voorrang voor voetgangers en fietsers, bijvoorbeeld via shared space principle • Autoluwe binnenstad en dorpskern • Snelheidsbeperkende maatregelen • Duidelijk markeren van fietspaden en voetpaden 	

Thema 4. Waardevolle leefomgeving en aantrekkelijk vestigingsklimaat

Directe relatie met thema 5 (klimaatadaptatie), 6 (schone energie), 8 (infrastructuur), 9 (duurzame landbouw), 10 (gezonde ecosystemen)

Global Goal	Subdoel	Beschrijving subdoelen en voorbeelden van relevante aandachtspunten	Score positief/ neutraal/negatief, met onderbouwing
	11.4	<p>Beschermen van cultureel en natuurlijk erfgoed</p> <ul style="list-style-type: none"> Bescherming stads- en dorpsgezichten, (immobiel) erfgoed met cultuurhistorische waarde en archeologische waarden Bouwkundige kwaliteit van gebouwen en openbare ruimte borgen Leegstand tegengaan; herbestemming leegstaande monumentale panden Behoud en herstel van landschappelijke kernkwaliteiten en -structuren Bescherming waardevolle, kwetsbare en open landschappen en natuur Gebiedseigen karakter en kwaliteiten als uitgangspunt nemen bij ontwerp Tegengaan van 'landschapserosie' door grote loodsen, leegstand en schaalvergroting in de landbouw 	
	11.a	<p>Economische, sociale en ecologische verbanden ondersteunen tussen gebieden</p> <ul style="list-style-type: none"> Groene stadsranden, landschappelijke verbindingen tussen bebouwde omgeving en buitengebied die ook dienen als ecologische verbindingzone Voedselproductie voor de stad in directe omgeving; korte ketens Tegengaan agrarische leegstand; bevorderen brede verdienmodellen agrarische bedrijven zoals wonen, gezondheidszorg, kleinschalige bedrijvigheid of recreatie, kleinschalige energie-opwek Economische clusters met goede OV-verbindingen en bereikbaarheid 	

Thema 5. Weerbaarheid tegen klimaatverandering en rampen

Directe relatie met thema 4 (waardevolle leefomgeving), 6 (tegengaan klimaatverandering), 9 (duurzame landbouw), 10 (gezonde ecosystemen)

Global Goal	Subdoel	Beschrijving subdoelen en voorbeelden van relevante aandachtspunten	Score positief/ neutraal/negatief, met onderbouwing
	11.5	<p>Slachtoffers en economische impact door (water)rampen verminderen, vooral voor inwoners in kwetsbare situaties</p> <ul style="list-style-type: none"> • Waterrobuuste ruimtelijke inrichting m.b.v. natuurlijke systemen (duingebied versterken, ruimte voor de rivier, beekherstel)Verplaatsen van vitale infrastructuur; geen nieuwbouw in kwetsbaar (overstromings)gebied zoals uiterwaarden • Hooggelegen vluchtplaatsen creëren • Draagkrachtig en goed functionerend bodemwater systeem in stedelijk en landelijk gebied, tegengaan van bodemdaling 	
	13.1	<p>Het aanpassingsvermogen versterken aan met klimaat in verband te brengen gevaren en natuurrampen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hittestress tegengaan door aantrekkelijk groen, ook in sociaal kwetsbare wijken: parkjes, geveltuinen, stadstuinen, groene daken • Waterberging en -afvoer verbeteren, opvangcapaciteit vergroten, ook bij woonhuizen waterberging verbeteren • Herstel van groen-blauwe dooradering van het landschap, ook in bebouwd gebied • Planten van bomen en (her)bebouwing 	

Thema 6. Schone energie voor iedereen en tegengaan klimaatverandering

Directe relatie met thema 2 (inclusieve woonomgeving), 3 (duurzame mobiliteit), 4 (waardevolle leefomgeving), 8 (duurzame infrastructuur)

Global Goal	Subdoel	Beschrijving subdoelen en voorbeelden van relevante aandachtspunten	Score positief/ neutraal/negatief, met onderbouwing
	7.1	<p>Betaalbare, betrouwbare en duurzame energie voor iedereen</p> <ul style="list-style-type: none"> Energetische verduurzaming van bestaande particuliere en sociale (huur)woningen, bedrijfspanden en maatschappelijk vastgoed, op een wijze die voor iedereen betaalbaar is (ontzorging) en geen nadelige impact heeft op andere omgevingswaarden (zoals houtstook) Energie- en klimaatneutrale of -positieve nieuwbouw Omschakelen naar aardgasloze wijken, via aansluiting woningen en bedrijven op collectieve voorzieningen als warmtenetten Gebruik van natuurlijke oplossingen voor verkoeling 	
	7.2	<p>Verhoging van het aandeel hernieuwbare energie in het totale verbruik</p> <ul style="list-style-type: none"> Ruimte voor grootschalige en kleinschalige opwekking, conversie, opslag en transport van hernieuwbare energie, met heldere aanpak voor participatie en draagvlak en respect voor landschap (gebruik van zonneladder) Optimale benutting van daken van woningen, bedrijfspanden, loodsen, schuren, parkeerplaatsen etc voor zonnepanelen in slimme combinatie met groen en andere functies Capaciteit van het elektriciteitsnet verhogen Alleen duurzame biomassa zonder negatieve effecten op natuur, omgevingswaarden en mensen lokaal of elders 	
	7.3	<p>De energie-efficiëntie snel vergroten</p> <ul style="list-style-type: none"> Met inwoners en bedrijven verminderen van energievraag via o.a. isolatie en energiezuinige technologie; handhaven energieprestatie-coëfficiënt Bij aanbesteding of via omgevingsbeleid sturen op duurzaam ontwerp en beheer van nieuw vastgoed; Gebruik van restwarmte en groengas via warmtenetten Mogelijkheden voor warmte-koude-opslag optimaal benutten 	

Thema 7. Duurzame werkgelegenheid voor iedereen

Directe relatie met thema 1 (gezonde leefomgeving), 2 (toegankelijke voorzieningen), 3 (toegankelijke mobiliteit), 4 (vestigingsklimaat), 8 (economie)

Global Goal	Subdoel	Beschrijving subdoelen en voorbeelden van relevante aandachtspunten	Score positief/ neutraal/negatief, met onderbouwing
	8.2	<p>Economische productiviteit door diversificatie en innovatie, focus op sectoren met hoge toegevoegde waarde en arbeidsintensieve sectoren</p> <ul style="list-style-type: none"> • Economische ontwikkeling via lokale en regionale (innovatie-) clusters • Uitgifte bedrijventerreinen koppelen aan verduurzaming en innovatie • Aantrekkelijk ondernemings- en vestigingsklimaat als randvoorwaarde • Aanpak (winkel)leegstand via o.a. herbestemming • Innovatieve inrichting schoollocaties en campus voor verbinding onderwijs en bedrijfsleven; werkplekken voor startups 	
	8.5	<p>Volledige werkgelegenheid en waardig werk voor iedereen, ook jonge mensen en mensen met een beperking</p> <ul style="list-style-type: none"> • Aansluiting tussen vraag/aanbod en tussen (beroeps)onderwijs en arbeidsmarkt, bijvoorbeeld door keuze en inrichting onderwijslocaties • Uitgifte bedrijfslocaties afstemmen op werkaanbod in de omgeving • Toegankelijkheid werkplekken voor mensen met beperking • Functie vermenging wonen-werken in wijken • Goede bereikbaarheid bedrijfslocaties, ook met OV • Goede digitale connectiviteit voor alle bewoners en gebieden 	
	8.8	<p>Veilige en gezonde werkomgeving voor iedereen, ook arbeidsmigranten</p> <ul style="list-style-type: none"> • Veilige en gezonde inrichting werk/productiefaciliteiten en installaties • Aantrekkelijke, groene bedrijventerreinen die uitnodigen tot beweging, recreatie en ontmoeting • Stallingsruimte fietsen en elektrische laadpunten bij werkplekken • Fatsoenlijke accommodatie migrantenarbeiders 	
	8.9	<p>Duurzaam toerisme dat banen schept en bijdraagt aan lokale cultuur en streekproducten</p> <ul style="list-style-type: none"> • Aantrekkelijk netwerk van wandel- en fietspaden en -routes, gekoppeld aan lokale horeca, musea, gastronomie en producten • Behoud, herstel, ontsluiten en verbinden van waardevol landschap en erfgoed • Vergunning voor locaties, evenementen en accommodatieverhuur koppelen aan duurzaamheid, lokale economie en positieve effecten voor omwonenden; beperken van verstoring voor mens en natuur 	

Thema 8. Circulaire economie en duurzame infrastructuur

Directe relatie met thema 8 (werkgelegenheid), 9 (duurzame landbouw), 10 (gezonde ecosystemen), 11 (schoon water), 12 (goede milieukwaliteit)

Global Goal	Subdoel	Beschrijving subdoelen en voorbeelden van relevante aandachtspunten	Score positief/ neutraal/negatief, met onderbouwing
	8.4	Wereldwijde efficiëntie van de productie en consumptie van natuurlijke hulpbronnen verbeteren; economische groei loskoppelen van vervuiling	
	12.2	Duurzaam beheer en gebruik van natuurlijke hulpbronnen <ul style="list-style-type: none"> • Grondstoffenwinning uit de aarde reduceren (ook import grondstoffen van elders) en vervangen door hergebruikte en/of hernieuwbare materialen • Grondstoffenstromen sluiten op stedelijk en gebiedsniveau door vraag en aanbod fysiek met elkaar te verbinden • Materialen en grondstoffen steeds zo hoogwaardig mogelijk inzetten • Stimuleren duurzame nieuwe teelten voor de biobased economy • Terugwinning grondstoffen uit gemeentelijke afvalstromen en -water • Preventie van storten vervuilde grond, slib of bouw materiaal 	
	9.1	Duurzame infrastructuur ter ondersteuning van economie en welzijn	
	9.c	Toegang tot Informatie- en communicatietechnologie en tot internet <ul style="list-style-type: none"> • (Her)uitgifte bedrijfslocaties koppelen aan verduurzaming, vergroening en natuurinclusief ontwerpen, goed ingepast in het landschap • Bij grond-, weg- en waterbouw, grondverzet en constructie van woningen en gebouwen gebruik maken van circulaire, niet-giftige grondstoffen • Goede verbindingen over spoor, water en weg, ook grensoverschrijdend, tegelijkertijd strevend naar een lage carbon footprint • Goede digitale connectiviteit bewoners en bedrijven in het buitengebied, bijvoorbeeld door glasvezelnetwerk • Tegengaan ondergrondse verrommeling door bundelen van leidingen 	
	12.3	Voedselverspilling in winkels en bij consumenten halveren en voedselverlies in productie- en bevoorradingsketens reduceren	
	12.5	Afvalproductie verminderen via preventie, recycling en hergebruik <ul style="list-style-type: none"> • Voorzieningen voor omgekeerd inzamelen huishoudelijk afval in elke buurt • Bereikbare locaties voor inzameling en hergebruik van afgedankte spullen en materialen, zoals duurzaamheidsplein en kringloopcentra • Terugdringen zwerfvuil en dumping van afval in buitengebied • Verwaarding van reststromen uit landbouwproductie en voedingsindustrie 	

Thema 9. Duurzame landbouw en gezond voedsel voor iedereen

Directe relatie met thema 4 (waardevolle leefomgeving), 7 (werkgelegenheid), 10 (gezonde ecosystemen), 11 (schoon water), 12 (milieukwaliteit)

Global Goal	Subdoel	Beschrijving subdoelen en voorbeelden van relevante aandachtspunten	Score positief/ neutraal/negatief, met onderbouwing
	2.1	<p>Einde aan honger. Zorgen voor voedselzekerheid en betere voeding, met name voor mensen met lage inkomens en kleine kinderen</p> <ul style="list-style-type: none"> • aanbod van vers en gezond (lokaal) voedsel in horeca en winkels • ruimte voor stadslandbouw, volkstuinen, gedeelde moestuinen, voedselbos • bevorderen aanbod gezonde voeding in alle wijken en tegengaan aanbod van ongezond voedsel, via vergunningenbeleid of ontmoedigen reclame • omschakelen naar duurzame landbouw voor hogere voedingswaarden 	
	2.3	<p>De landbouwproductiviteit en inkomens verbeteren van kleinschalige voedselproducenten, onder meer door gelijke toegang tot land</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ruimte voor starters en kleine bedrijven om grond te kopen (of behouden), bijvoorbeeld via pachtbeleid • Verkoop door kleinschalige producenten direct aan de consument stimuleren, o.a. met markten. Ruimte bieden aan verbreding verdienmodel kleine bedrijven via meervoudige bestemming van gebouwen en percelen • Stimuleren kleinschalige opwek van energie op boerendaken en erven 	
	2.4	<p>Duurzame voedselproductiesystemen. Veerkrachtige landbouwpraktijken die ecosystemen helpen behouden, helpen tegen klimaatverandering en de kwaliteit van de bodem verbeteren.</p>	
	15.3	<p>Aangetast land en gedegradeerde bodem herstellen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Terugdringen van schadelijke emissies uit veehouderij en akkerbouw naar lucht, water en bodem (kunstmest, ammoniak, pesticiden) via natuuroplossingen, regulering, handhaving, voorlichting, sanering • Stimuleren grondgebonden veehouderij, herstel van organische stofgehalte in bodems en landschapselementen via o.a. kavelruil • Behoud en herstel van landschapselementen en groen-blauwe dooradering; waardevolle structuren beschermen in omgevingsplan • Bodemdaling veenweidegebied tegengaan (peilbeheer; herbesteding) • Pesticidevrije zones instellen, in het bijzonder rond woningen en Natura 2000 	
			

Thema 10. Gezonde ecosystemen en biodiversiteit

Directe relatie met thema 1 (gezonde leefomgeving), 4 (waardevolle leefomgeving), 5 (klimaat), 6 (schone energie), 8 (circulaire economie en infrastructuur), 9 (duurzame landbouw), 11 (schoon water), 12 (milieukwaliteit)

Global Goal	Subdoel	Beschrijving subdoelen en voorbeelden van relevante aandachtspunten	Score positief/ neutraal/negatief, met onderbouwing
	14.1	Vervuiling van de zee voorkomen, in het bijzonder door activiteiten op het land en vervuiling door rondrijvend afval en voedingsstoffen.	
	14.2	Zee- en kustecosystemen duurzaam beheren en beschermen en actie ondernemen om deze te herstellen. <ul style="list-style-type: none"> • Aanpak zwerfvuil, plastic en vervuiling water via bronmaatregelen, rioolbeheer, opruimacties, inzamelfaciliteiten in zee- en rivierhavens • milieuregulering zee- en rivierhavens • beschermen van de kustlijn via o.a. bouwvoorschriften • schoonhouden van rivierdelta's, stranden en kustgebied 	
	15.1	Behoud, herstel en het duurzaam gebruik van zoetwaterecosystemen, waaronder bossen, heide, grondwaterlagen, moerassen en meren	
	15.2	Duurzaam beheer en revitalisering van bossen, ontbossing tegengaan en op duurzame manier (her)bebossen <ul style="list-style-type: none"> • Natuurinclusief ontwerpen en bouwen • Emissies naar lucht, water en bodem uit landbouw, verkeer, industrie en bouw terugdringen; intensieve veehouderij en bedrijvigheid rond Natura2000-gebied verminderen • peilbeheer inrichten op het voorkomen van uitdroging en bodemdaling • Natuurvolgend of revitaliserend en 'klimaatslim' bosbeheer stimuleren • Aanplant (laan)bomen, bossen en tiny forests in steden; bomenkap tot uiterste beperken en systematisch compenseren • Bij boven- en ondergrondse (bouw)werkzaamheden en inrichting straten rekening houden met wortelstelsels bomen 	
	15.5	Aftakeling natuurlijke leefgebieden en verlies van biodiversiteit stoppen en met uitsterven bedreigde soorten beschermen	
	15.8	Invasieve uitheemse soorten in land- en waterecosystemen beperken <ul style="list-style-type: none"> • Ruimte voor flora en fauna om zich te ontwikkelen door adequate bescherming en samenhangende leefruimte; uitbreiding natuurareaal, ecologische verbindingzones, ook in bebouwd gebied waar mogelijk • Heterogene opbouw van landschappen en bodembiodiversiteit • Tegengaan van verstoring door trilling, geluid en licht; stiltegebieden • Herstel van kruiden- en bloemrijke bermen door ecologisch groenbeheer en maaibeleid; natuurlijke oevers langs beken en waterlopen • Ruimte voor vissen en waterdieren om dammen en stuwen te passeren 	

Thema 11. Schoon water en duurzame drinkwatervoorziening

Directe relatie met thema 1 (gezonde leefomgeving), 2 (inclusieve omgeving), 4 (waardevolle leefomgeving), 5 (klimaat), 8 (circulaire economie en duurzame infrastructuur), 9 (landbouw), 10 (gezonde ecosystemen)

Global Goal	Subdoel	Beschrijving subdoelen en voorbeelden van relevante aandachtspunten	Score positief/ neutraal/negatief, met onderbouwing
	6.1	Veilig en betaalbaar drinkwater voor iedereen.	
	6.4	Efficiënter watergebruik in alle sectoren; duurzame winning van zoetwater garanderen <ul style="list-style-type: none"> • Kraanwatergebruik bevorderen via aanleg openbare watertappunten • Gemeentelijk watergebruik zo efficiënt mogelijk maken, stimuleren en reguleren zuinig waterverbruik particulieren en industrie • Ontwerp van infrastructuur en gebouwen afstemmen op verwachte natheid/droogte en behoefte aan verkoeling • Gebruiksfuncties grondwater- en oppervlaktewater bij droogte prioriteren • Verzilting tegengaan door tegengaan bodemdaling • Waterbuffers en strategische watervoorraden inrichten 	
	6.3	Waterkwaliteit verbeteren door verontreiniging te beperken, de productie en lozing van gevaarlijke chemicaliën en materialen te beperken, recyclage en veilig hergebruik van water verhogen.	
	6.5	Geïntegreerd beheer van waterhulpbronnen, ook grensoverschrijdend <ul style="list-style-type: none"> • Kwaliteit van grondwater en oppervlaktewater beschermen via bronmaatregelen; bouwen met onschadelijke materialen • Riool overstorten tegengaan door afkoppelen regenwater • Hergebruik bevorderen door kleinschalige, decentrale waterzuivering (ook op wijkniveau en bij (boeren)bedrijven, bijvoorbeeld met gebruik van natuurlijke oplossingen als plantenzuivering • Omzetten van (gezuiverd) afvalwater in gietwater (bijvoorbeeld binnen tuinbouwgebied), grondstoffen (nutriënten, energie) of voor stedelijk recreatiewater en waterbalans (bijvoorbeeld peil van grachten bij droogte) • Aanleg natuurvriendelijke oevers en beekherstel; ecologische waterkwaliteit verbeteren door herstel leefgebied planten en dieren • Verbinden van infrastructuur boven en onder de grond; afstemmen beheer en onderhoud 	

Thema 12. Gezonde leefomgeving: goede milieukwaliteit

Directe relatie met thema 3 (verkeer), 6 (schone energie), 8 (circulaire economie), 9 (duurzame landbouw), 10 (gezonde ecosystemen), 11 (schoon water)

Global Goal	Subdoel	Beschrijving subdoelen en voorbeelden van relevante aandachtspunten	Score positief/ neutraal/negatief, met onderbouwing
	3.9	<p>Terugdringen van ziekte en sterfte als gevolg van vervuilde lucht, water en bodem</p> <ul style="list-style-type: none"> • Minimaal toepassing van wettelijke milieunormen voor alle economische bedrijvigheid, extra inspanning waar deze (ver) worden overschreden • Terugdringen fijnstof uit verkeer, houtstook, andere bronnen • Verduurzaming en sanering veestallen; geen uitbreiding veestapel als omgevingswaarden niet in orde zijn • Bodemsanering, in het bijzonder op humane spoedlocaties • Herstel biologische en chemische kwaliteit van grond- en oppervlaktewater • Herstel van organische stoffen in de bodem • Waterkwaliteit beschermen met bronmaatregelen 	
	11.6	<p>De nadelige milieu-impact van steden reduceren (met aandacht voor luchtkwaliteit, het gemeentelijk en ander afvalbeheer)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Milieuzones, autoluwe zones, snelheidsbeperking en terugdringen emissies in en rond de stad, in het bijzonder in wijken met de hoogste luchtvervuiling • aanleg van luchtfilterend groen op en rond gebouwen, • Optimale inzameling, scheiding en hergebruik van gemeentelijk afval, op een wijze die voor iedereen betaalbaar en toegankelijk is. Gebruik van duurzame en circulaire materialen in de bouw 	
	12.4	<p>Milieuvriendelijk beheer van chemicaliën</p> <ul style="list-style-type: none"> • Regulering en beheer van gevaarlijke stoffen in productie en bouw • Handhaving tegen dumpen chemisch afval • Handhaving en voorlichting, gedragsverandering stimuleren; • Gifstoffen in akkerbouw en tuinbouw vervangen door ecologische middelen 	

